

صدر المدرسين جامعہ اسلامیہ اراکڑہ

حضرت مولانا محمد عبد اللہ

تقصار جیود الاحرار

النواب صدیق حسن خاں کے ایک معرکہ آراء تصنیف

حضرت الامیر والاہاء السید صدیق حسن خاں (المتولد ۱۲۴۸ھ) نابھینی بخاری ہیں اور ان کا نسب چودہ واسطوں سے "مخدوم جہانیاں جہاں گشت" (۱۸۷۴ء) سے متصل ہوتا ہے۔ چنانچہ خود ہی مخدوم جہانیاں کے تذکرے میں اس کتاب کے ص ۵۲ پر لکھتے ہیں:

"بندہ عاجز از اولاد مخدوم قدس سرہ است و بچہارہ واسطہ امید دارم کہ اوتعالیٰ مراد اختلاف مرا از برکات ظاہرہ باطن سلاسل دہی محروم نفرماید"

اور مخدوم جہانیاں کے واسطے امام زین العابدین بن امام حسین تک یہ سلسلہ چلا جاتا ہے۔ بنابریں ان کا خاندان سادات حسینی بخاری مشہور ہے کیونکہ مخدوم جہانیاں کے جد امجد جلال گل سرخ ۶۵۳ھ کو بخارا سے ہند میں وارد ہوئے۔

حضرت النواب مسلکاً خالص سلفی تھے اور تصوف میں نقشبندی طریق کے پیرو، مگر کسی کے ہاتھ پر بیعت نہ تھے چنانچہ خود ہی لکھتے ہیں:

میں باعتبار حسب ائمہ حدیث و مشائخ نقشبند سے اتصال رکھتا ہوں

اور اصول عقائد میں سلف کے طریق پر قائم ہوں۔ فروع میں اخبار و آثار صحیحہ کا پابند ہوں۔ ہمارے تمام استاذہ سنت کے پابند اور اپنے زمانہ کے مجتہد تھے۔ وہ سب دلیل کے قبیح تھے اور بحمد اللہ موجودہ غراب فقہ کی میل و قال سے انہیں کوئی تعلق نہ تھا۔ بندہ نے اب تک کسی کے ہاتھ پر بیعت نہیں کی اور بلا واسطہ

①

قرآن کا تلمیذ اور سنت نبوی کا مرید ہوں۔

حضرت النواب کے اساتذہ میں قاضی حسین بن محسن انصاری (المتولد ۱۲۲۵ھ) تلمیذ الشیخ محمد بن ناصر الحاذمی تلمیذ الامام الشوکانی، مولانا محمد یعقوب دہلوی (۱۲۸۳ھ) برادر صغیر شاہ اسحاق دہلوی اور شیخ عبدالحق بن فضل اللہ بناری (۱۲۸۶ھ) خصوصیت سے قابل ذکر ہیں اور موصوف نے اپنی کتاب "سلسلة العسجد فی مشائخ السند" میں اپنی اسناد مفصل جمع کی ہیں۔ نواب موصوف نے تمام عمر کتب حدیث و تفسیر کے مطالعہ اور ان کی نشر و اشاعت اور تالیف و تفسیف میں صرف کی۔ کتب حدیث سے انہیں خاص شغف تھا اور ان کی اشاعت میں روپیہ صرف کرتے تھے چنانچہ ایک مقام پر کتابوں کی نشر و اشاعت کے سلسلہ میں لکھتے ہیں:

"نیل الاوطار کی طباعت پر ۲۵ ہزار روپیہ صرف ہوا ہے اور فتح البیان پر بیس ہزار روپیہ، باقی کتب و رسائل کی تالیف پر تاحال تیس ہزار صرف آچکا ہے" (تقصار) اس مختصر سے مقابلہ میں حضرت النواب کی شخصیت کے تمام پہلوؤں پر بحث مقصود نہیں ہے ان کے علمی و ادبی ذوق اور کتاب و سنت سے شیفتگی کی طرف اشارہ مقصود ہے۔ حضرت النواب کا مطالعہ اور ذوق ہر فن کے ساتھ وابستگی کی خبر دیتا ہے اور ایسا معلوم ہوتا ہے کہ ان کو ہر فن سے دل چسپی تھی۔ چنانچہ تقصار میں اپنے مطالعاتی ذوق کا اظہار کرتے ہوئے لکھتے ہیں:

"واذجلہ صنائع علمیه علی اختلاف انواعہا بقدر متقدّر بہرہ ربودہ"۔ ع

تتبع زہر جاگو شہ یافتہم زہر من خوشہ یافتہم
من کل شیء لذیذ احتسبی قدحاً وکل نا حلقۃ فی الکون یطربنی

شعر و سخن سے موصوف کی دل چسپی بھی زالی تھی۔ ان کی تزیینات کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ خاص ادبی ذوق رکھتے تھے اور شعر و سخن کے دلدادہ اور شیفتہ تھے۔ کسی مؤلف کے ذوق کا نام وراصل اس کا انتخاب ہوتا ہے جو ایک تذکرہ نویس شعرا کے کلام سے بطور نمونہ پیش کرتا ہے اور یہ بات "شع انجمن" کے مطالعہ سے معلوم ہوتی ہے کہ حضرت النواب کی تالیفات کے پیچھے ایک خاص ذوق اور ایک ذہن کا ردِ فاضل و محقق کا جا بجا مظاہرہ کرتے چلے جاتے ہیں۔

حضرت النواب کثیر التصنیف تھے اور عربی فارسی اور اردو میں دو سو سے اوپر تالیفات چھوڑی ہیں۔
ماثر صبیحی کی جلد چہارم کے آخر میں حضرت النواب کی تالیفات کی فہرست بطور ضمیمہ منضم
ہے جس کے مطابق کل تالیفات کی تعداد ۲۷۲ ہے۔ ان میں سے ۴۴ عربی ۵۴ فارسی اور ۱۰۳
اردو میں ہیں۔ یہاں ہم صرف تقصیر کا مختصر خاکہ اور اس سے چیدہ چیدہ اقتباسات پیش کرتے
ہیں جو ان سطور کی تسوید کا اصل باعث ہے۔

ہمارے شمار کے مطابق یہ تذکرہ کل ۵۸۳ رجال کے تراجم پر مشتمل ہے۔ اس کے دو فصل
ہیں پہلی فصل میں متقدمین علماء و مشائخ کے احوال مندرج ہیں جن کی تعداد بشمول مؤلف
۲۹۹ ہے اور دوسری فصل میں متاخرین علماء و مشائخ کے احوال درج ہیں جو بشمول مؤلف
۲۱۴ ہیں اور دو تین ترجیحے مکرر آگئے ہیں چنانچہ مؤلف فصل اول کے خاتمہ پر رقمطراز ہیں :-
”تمام شدہ فصل اول وعقد آں از برائے التقاط ترجمہ و ملفوظ مشائخ و علمائے پیشین
بود۔ اما بعد از منتم دیدہ شد کہ جمع از متاخرین ہم بدان ملحق شدہ اند کہ آخر بادل
نسبتہ دارد و ہمچنین در فصل ثانی کہ آں از برائے تذکار مشائخ پسین بودہ است
جو کہ از متقدمین خزیدہ کہ ازل تا بادل تعلق است و کذا لک دو سہ ترجمہ در ہر دو فصل مکرر
شدہ“

دیباچہ میں حضرت مؤلف اپنی اس کتاب کا سبب تالیف بیان کرتے ہوئے لکھتے ہیں:
”در آخر کتاب مستطاب ریاض المرئاض و غیاض العرباض“ کہ در معارف
سلوک قلمی شدہ و در پائیاں نامہ مبارک ”خفیة القدس و ذیخرة الانس“ کہ در
فوائد متفوقہ نگارش یافتہ فصلی در احوال صوفیہ صافیہ پیشین و ضلی در تراجم محنین
پسین الحاق پذیرفتہ بود۔ اما زور سیدن آں ہر دو ہمایوں کتاب با انجام و انصرام
چنان آگاہی آمد کہ ایں ہر دو فصل جداگانہ ساختہ شود و مؤلفے مستقل برداختہ آید
لاجرم ایں گروہ آورده را ”تقصیر جہود الاحرار من تذکار جہود الابرار“ نام گذاشتہ
شد۔“

اس سے ظاہر ہے کہ دراصل کتاب مذکورہ دو کتابوں کے ساتھ ایک فصل کی حیثیت

سے مذکور تھی مگر چنان آگاہی آمد نے اسے ایک مستقل کتاب کی شکل دے دی۔

فرید الدین عطار "تذکرۃ الاولیاء" ایک معروف و متداول کتاب ہے۔ حضرت

النواب نے اس کی تہذیب کو مختص کر کے تقصار کے شروع میں بطور دیباچہ لگا دیا ہے۔ اس کے بعد اپنی کتاب کو حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے احوال سے شروع کر کے بالآخر خود اپنے احوال پر ختم کیا ہے اور آخر خاتمہ میں ابن عربی کی چند وصایا نقل کر دی ہیں جو ان کی کتاب "فتوحات مکیہ" کے خاتمہ میں مذکور ہیں۔

خلفاء اربعہ کے ذکر کے بعد شیعہ زیدیہ کے بارہ ائمہ کے احوال درج کیے ہیں۔ ان کے بعد اویس قرنی اور بعض دیگر تابعین کے احوال مرقوم ہیں اور پھر با ترتیب دوسرے شاخ کے احوال ذکر کیے ہیں اور فصل اول کو زائرِ خانہ آبادی (سلسلہ) کے حالات پر ختم کیا ہے اور دوسری فصل کو شیخ الاسلام محی الدین ابو محمد عبدالقادر جیلانی کے احوال سے شروع کر کے خود اپنے احوال پر ختم کر دیا ہے۔

یہ سارے احوال درج کرتے وقت کتاب کے وقار کو مجروح نہیں ہونے دیا اور اولیاء کے تذکرہ میں بے سرو پا حکایات اور کرامات (خانات) کی تردید کی طرف اشارات کرتے چلے گئے ہیں۔ اس مختصر سے خاکہ کے بعد اب ہم اس کتاب کے اہم اقتباسات درج کرتے ہیں اور پھر آخر میں کتاب کے مآخذ کی فہرست پیش کریں گے۔

۱۔ حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ (المتوفی ۳۲ھ ۲۲ جمادی الاخریٰ)

جابر گوید نعل اور ابرو خاؤ قبر نبوی برہم گفتم ایں ابوبکر صدیق است بیخواب
کہ نزدیکی علی اللہ علیہ وسلم مدفون شود باب مفتوح شد و نہ انتم کہ بکش دزدانی الصفوة
و آوازی بگوش خورد کہ:

"تمو الحلیب الی الحلیب"

میاں منبر و مرقد منور عمر بن الخطاب نماز جنازہ بگنجد و برہماں سریر کہ آنحضرت
برداشتہ بودند نہادہ بردند مدفون شد و سرش را در بر رکفت رسول خدا صلی اللہ

علیہ وسلم گزارش کنند روایات اور در کتب حدیث ہشت صد حدیث است۔ سلسلہ علیہ
نقشبندیہ در طریقہ یقی منتهی سے شود بوسی رضی اللہ عنہ

۲۔ حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ تعالیٰ عنہ (المتوفی ۲۳ھ) اور رضی اللہ عنہ (الحجۃ)

”موافقات“ اور آیات قرآنی قریب ہزارہ موضع است سیوطی ذکر کش در سال مفردہ
کردہ و مقرر سطور آنرا در بعض مؤلفات خود آورده و در ازالۃ الخفاء عن غلافۃ الخلفاء
فتاویٰ فاروقی را فراہم ساختہ و در نور الالبصار در ترجمہ شریفش بسط نموده
مرویاتش در کتب حدیث پانصد و سی و دو حدیث است کذا فی المسامرہ، خانوادہ
اویسیہ منسوب باو است“

۳۔ حضرت علی بن ابی طالب (۱۱ رمضان ۳۵ھ)

آیت انک لا تہدی من احببت الیہ ابوطالب کے حق میں نازل ہوئی۔ ابن

عربی اپنے نصوص میں لکھتے ہیں:

”اگر بزرگوں کی توجہ اور ہمت کو تصرفات میں کچھ بھی دخل ہو تا تو آنحضرت صلی اللہ
علیہ وسلم کی توجہ سے ابوطالب ضرور مسلمان ہو جاتا معلوم ہوا کہ غشا الہی کے خلاف توجہ اور
ہمت بے اثر ہے۔“ (غلاما)

نور الالبصار میں حضرت علیؑ کے خطبات اور اشعار کے نوے بجزرت موجود ہیں۔ عبدالواحد
بن محمد آمدی تہمی نے غرر الحکم و درر الکلم کے نام سے ایک کتاب مرتب کی ہے جس میں حضرت
علیؑ کے کلام منثور کو بترتیب حروف تہجی (الف۔ با۔ جمع کیا ہے مگر ان کی اسانید باعتبارحت
محل نظر ہیں۔ حضرت علیؑ کے محل دفن میں بھی اختلاف ہے (راجع الفصول المہمہ) کتب حدیث
میں ان کی مرویات سے ۵۸۶ احادیث مذکور ہیں۔

۴۔ امام زین العابدین بن حسین رضی اللہ عنہ (تولد ۳۸۔ وفات ۴۹ھ)

ان کی مدح میں فردوق کا قصیدہ معروف ہے۔ مولانا جامیؒ نے اس قصیدہ کا فارسی میں

منظوم ترجمہ کیا ہے اور ہمارے بعض معاصرین نے اسی منظوم کی شرح لکھی ہے۔

۵۔ امام علی رضا (ولادت ۱۷۱-۱۱۵۳ھ)

عجل خزاہی نے ان کی مدح میں قصیدہ لکھا جو کہ نور الابصار اور دیگر کتابوں میں مذکور ہے۔
 ”اِس قصیدہ یکصد و بہت بیت دارد و تمام آں از کمال فصاحت و بلاغت شہد
 ناب بلکہ شراب طہور است“

۶۔ محمد بن حسن خالص (متولد ۲۵۵ھ)

”دی آخر ائمہ اثنا عشر است بر مذہب امامیہ گویند در زمان خلیفہ مقتدی علی اللہ
 عباسی در سرد آب سامرہ نہال شد در ۲۶۴ھ و ۲۶۵ھ و محمد بن یوسف کنجی
 در کتاب ”البيان فی اخبار صاحب الزمان“ قائل ببقاء او تا آخر زمان شدہ و بر آں
 اولہ اوھن من بیت العنکبوت آورده — و سید حمیری محمد بن خفیفہ را مہدی موعود
 اعتقاد کردہ و در ابیات خود بدین تصریح نمودہ و بقاء او قائل شدہ چنانچہ در
 الاصداف و کتاب ”جامع الفنون“ مذکور است۔“
 ہم (متولف) نے اپنی کتاب ”حج الکرامۃ فی آثار القیامہ“ اور اذا غنۃ لماکان و یا کون بین
 یدی الساعة میں ظہور مہدی موعود پر بحث کی ہے اور جملہ اقوال کا موازنہ کیا ہے۔ العزمین حق
 کو باطل سے الگ کر دیا ہے۔ ان شئت فارجع الی تلک

۷۔ اوئیس قرنی مینی (اوئیس بن عامر من بنی قرن المتونی ۳۱۰ھ تراجم کے لیے ابن سعد ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴،

” شیخ فرید الدین عطار در تذکرۃ الاولیاء و شیخ عبدالرحمن جامی در نشو و نما بالنبوة
لنقد اہل الفتوة ” و شاہ حبیب اللہ قنوجی در مناقب الاولیاء ذکر وی و ذکر حسن
بصری بطریقہ تصوف نوشتہ اند و حکایتها آوردہ۔ واللہ اعلم بصحتها“

۸۔ حسن بن یسار بصری (المتوفی ۱۱۷ھ)

ثقة اور فقیہ تھے مگر عموماً روایات میں ارسال و تدلیس سے کام لیتے۔ مناقب الاولیاء میں ہے:
” حسن بصری چودہ خانوادوں کے پیر ہیں اور ان کے متعلق مشہور ہے کہ انہوں
نے علی بن ابی طالب سے خرقہ حاصل کیا اس سے صوفیہ نے خرقہ پوشی کا ثبوت لیا
ہے مگر ابن الدجیہ اور ابن الصلاح نے اسے بے اصل قرار دیا ہے (مواہب)
اس سلسلہ میں حافظ ابن حجر کا تبصرہ قابل توجہ ہے وہ لکھتے ہیں:

” کسی بھی صحیح سند سے اس کا ثبوت نہیں ملتا اور نہ کسی ضعیف روایت میں ہے
کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے صوفیہ کا معروف خرقہ کسی کو پہنایا ہو یا کسی صحابی کو اس
کا حکم دیا ہو۔ اس سلسلہ کی جملہ روایات باطل ہیں اور یہ تو بالکل صریح جھوٹ اور افتراء
ہے کہ حضرت علیؑ نے حسن بصریؒ کو خرقہ پہنایا۔ ائمہ حدیث کے مابین تو حسن بصریؒ
کا حضرت علیؑ سے سماع بھی محل نظر ہے یہ جائیکہ ان کی خرقہ پوشی کو مانا جائے۔ حافظ
ذہبی، دیلمی، علانی، مغلطی، ہوتی، حلبی وغیرہم نے اس کے ثبوت کا انکار
کیا ہے۔ باوجودیکہ ان میں سے بعض نے تشبہ خرقہ پہنایا بھی اور اپنے مریدین کو
پہنایا بھی البتہ خرقہ پوشی کا ثبوت کیل بن زیاد تک متصل سند کے ساتھ ثابت ہے
شیخ عبداللہ عیدروس باعلوی نے کتاب الخرقہ میں امام غزالیؒ کی اجازت سے اس کا ثبوت پیش
کیا ہے مگر اجازت سے تو صرف اتنا ثابت ہوتا ہے کہ حسن بصریؒ کی ملاقات حضرت علیؑ سے ثابت ہے
اس طرح امام سیوطیؒ نے بھی حسن بصریؒ کا حضرت علیؑ سے سماع تسلیم کیا ہے اور لکھا ہے:

” اثبتہ جماعة و هو الراجح عندی بوجہ“

شیخ محمد یحییٰ الآبادی معروف بہ شاہ خوب اللہ (۱۱۷۴ھ) نے اپنے خلیفہ شیخ عبدالکیم

بصری کے نام عربی میں جو رسالہ لکھا ہے۔ اس میں ان جملہ وجوہ کا ذکر کیا ہے۔ توفیق (تقصار) ان وجوہ پر تبصرہ کرتے ہوئے لکھتے ہیں:

”لیکن اکثر ایں وجوہ نزد عارف بکفیت استدلال مخدوش است و مغالکات حاصل آں رویت و روایت حسن از علی است نہ الباس خرقہ۔ آرسے جہور صوفیہ الاما اشار اللہ قائل اند بر دو و از برائے آں سلسلہ مقصد ذکر میکند۔ لیکن دریں باب اعتماد بر خواص محدثین است نہ بر قول صوفیہ و قول عامہ علماء خواہ محدث باشند یا فقیہ یا از اہل سلوک ...“

شاہ ولی اللہ صاحب دہلوی (رحمۃ اللہ علیہ) نے اپنے رسالہ ”الانتباہ فی سلاسل اولیاء اللہ“ میں حسن بصری کی حضرت علیؑ سے روایت اور ان کی روایت پر شبہ کا اظہار کیا اور پھر بقول الجلیل ”میں بھی اسی طرف اشارہ فرمایا اور شاہ عبدالعزیز دہلوی نے حاشیہ میں اس کی تائید کر دی ہے چونکہ سلسلہ چشتیہ پر یہ سخت چوٹ مٹی اور ان کے تمام سلسلہ کو منہدم کر دینے کے مترادف تھا۔ اس لیے شاہ فخر الدین نے اس کے رد میں ”فخر الحسن“ کے نام سے ایک رسالہ لکھ مارا جس میں حسن بصری کا حضرت علیؑ سے نہ صرف سماع ثابت کیا بلکہ الباس خرقہ کا دعویٰ بھی کیا۔ مولانا بحر العلوم لکھنوی (رحمۃ اللہ علیہ) نے شاہ فخر الدین کی تائید کی اور مولانا احسن الزمان حیدر آبادی نے اس رسالہ کی ”القول المستحسن فی شرح فخر الحسن“ کے نام سے شرح لکھ کر اس کو اور بھی مدلل کرنے کی کوشش کی۔ اس رسالہ پر حضرت النواب تبصرہ کرتے ہوئے لکھتے ہیں:

”وازیں جنس است اثبات بیعت و خرقہ از برائے او از علی مرتضیٰ کہ وہ رسالہ فخر الحسن“ نمودہ۔

حاصل بحث یہ کہ ثبوت رویت و لبس خرقہ ناقدین حدیث کے نزدیک پایہ صحت کو نہیں پہنچ سکا۔ صوفیہ کی اکثریت کا رجحان قابل اعتناء نہیں ہے۔ مقوڑی دیر کے لیے اگر تسلیم کر لیا جائے تو ہم کہہ سکتے ہیں کہ یہ ایک صحابی کا فعل ہے جو حجت نہیں ہو سکتا۔ چنانچہ حضرت النواب لکھتے ہیں:

”غایتش اُن بود کہ فعلِ محابّی است دَآن نزدِ محققین اہل اصولِ حجت نیست“

۹۔ احیاء العلوم امام غزالیؒ

معروف است و مقبول۔ حضرت النواب لکھتے ہیں:

”و بالجملہ بعد از اسقاط مادہ فاسدہ کتاب مذکور بے نظیر است“

امام غزالی کے احوالِ اتحاف اور نسیم الریاض میں مذکور ہیں۔ غزالی نامہ ایک بے نظیر کتاب ہے جو امام غزالی کی زندگی کے جمیع شعبوں پر عادی ہے (ازراقم الحروف) حضرت النواب امام غزالی کے متعلق لکھتے ہیں:

وقت وفات صحیح بخاری بر سینہ او بود۔ آغاز او بر علم کلام شد و انجام او بر

درست حدیث خیر الانام

۱۰۔ شیخ رضی الدین علی لالا

”سفر ہندوستان کرد و صحبت ابو الرضاتین“ دریافتہ گویم رتن ہندی

دعوی صحبت نبوی و عمر دراز کردہ و کل و جل اہل حدیث انکار کردہ اند و اورا وضع

کذاب و جال گفتہ اند و ہوا الحق فوحم الله الصوفیة الصافیة الی

این ذہب بہر حب الله و حب الرسول حتی وقعوا فیہا یکنذ بہ

الشرع و العقول

۱۱۔ علامہ الدولہ سمنانی (مرید شیخ نور الدین بغدادی)

”دی اول کسی است کہ انکار وحدت و جو کرد و قائل بوحدت شہود و تحقیق

آنت کہ در حقیقت مال ہر دو یکے است و نزاع لفظی است و غایت اُن

مطابق شرع شریف است اگرچہ احدی را بقول ہاں مکلف نہاختہ۔ تفصیل

اِس اجمال را از کتاب ”دفع الباطل“ تالیف شاہ رفیع الدین دہلوی باید جست کہ

دریں باب بغایت بے نظیر است

۱۲۔ شیخ عبدالقادر جیلانی (المتوفی ۵۴۰ھ)

و مقولہ او قدی علی رقبۃ کل دلی اللہ "مخصوص باولیا آں وقت است

زیراکہ در حدیث آمدہ در صفت ایں امت است کہ لا یدری اولہ خیب ام اخذہ
شامل است تا غایت عالم واللہ اعلم وبالجملة مرتبہ او در علم ولایت بغایت رفیع است
انچندان کہ خداوند تعالیٰ شانرا گذاشتہ دو گانہ او گذارند و دعاو بلفظ شیئاً للہ
نمایند۔ مریدان اور اتا قیامت حکم بخیریت فائزہ فرمایند۔

سند قصیدہ "سقانی الحب" تا سجناب اوصحت نرسیدہ و لفظ غوث الثقلین
و قطب الاقطاب و غوث الاعظم و انشال آں ہر چند بر زبان خامہ بسیاری از ترجمہ
نویسان و انشمن جاری شدہ اما خالی از کرامت و بدعت بلکہ نوعی از شرک نیست
اسم اعظمش ہمیں عبدالقادر لیسندہ است کہ جز از عبودیت تام او میدہد۔ عامہ خلق
بلکہ بعض اہل خصوصیت نیز در دروغ بسیار و حکایت بے شمار خلاف عقل و نقل براو
بستہ اند و جہاتی را گراہ کردہ عفا اللہ عنہا و عنہم اجمعین

در اخبار الاخیار و مناقب الاولیاء در ترجمہ او اطالت بسیار کردہ و چیزے ذکر
نمودہ کہ عقل و شرع بدان دستورینے و ہد

شیخ رحمہ اللہ در غنیہ گفتہ :

"از مشرق تا مغرب پیچ ولی از اولیا رضفی المذنب نیست جز فلاں،

واللہ اعلم

شیخ سعدی در گلستان گفتہ :

بر در کعبہ سائلی دیدم کہ ہمیں گفت و مے گریستی خوش
من گگویم کہ طاعتم بپذیر قلم عفو برگن ہم بخش !

گویند از ایں سائل مراد حضرت جیلانی است۔

شیخ عرب بن خازن حموی (المتوفی ۳۳۲ھ)

”قصیدہ تائید وی کما و بیش ہفت صد و پنجاہ بیت است و در بیان صوفیہ و دیگر علمائے حقیقت خیلی شہرت یافته و جامع حقائق و دقائق و معارف و مسائل آموگویند چوں این قصیدہ را با تمام رسانید پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم در خواب فرمودہ: ”اے راجہ نام کردی؟“ گفت: ”روایح الجنان“ فرمود: ”نظم السلوک نام کن“ چنانکہ باشارت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم وی را این نام دادہ و او را نیز دیوان است شہور۔

شیخ الاسلام ابن تیمیہ و ابن القیم و شوکانی و ربیع الامرا و ابن عربی و ابن سبعین و اشبال ایشال را تکفیر کردہ اند و بالحد نامیدہ بنا بر شطیحات این قوم و کلمات و مسائل مخالف شرع لکن الشرع رفع الفلم عن الثلاثة الذين منهم المجنون فمالنا و لعلنا السكاري (تقصار ۵۹)

شیخ مجد الدین بغدادی (۶۱۴ھ) گفت:

در واقعہ حضرت رسالت را پر سیدم؛

”ما تقول في حق ابن سينا“

فرمود:

”هو رجل اراد ان يصل الى الله بغير واسطی فحجته بيدي هكذا“

”نسقط في النار“

مولانا جمال علی گوبد در خواب پر سیدم کہ:

”يا رسول الله ما تقول في ابن سينا“

فرمود:

رجل اضله الله على علم

گفتم:

”ما تقول في حق شهاب الدين المقتول“

گفت :

”هو من متبعيه بعد“

گفتم :

”ما تقول في حق فخر الدين الرازي؟“

گفت :

”هو رجل معاتب“

گفتم :

”ما تقول في حجة الاسلام الفزالي؟“

گفت :

”هو رجل وصل الى مقصوده“

گفتم :

”ما تقول في حق امام الحرمين الجويني؟“

گفت :

”هو ممن نصر ديني“

گفتم :

”ما تقول في حق ابي الحسن الاشعري؟“

گفت :

”انا قلت وقول صدق : الايمان يمان والحكمة يمانية“

اين حكايت را شيخ عبدالحق دہلوی نیز باختصار در تہذیب الفجرین ”بحوالہ بعضہ از اہل باطن“

کشف آورده و نام مولانا برودہ و ما را بشاظر میرسد کہ در جائے دیں حکایت ایں زیادت

ہم دیدہ ام کہ گشتم :

”ما تقول في الجنيد واصحابه؟“

فرمود : ”او لك هم الافلا سفة حقاً“

محی الدین ابن عربی (المتوفی ۷۴۵ھ)

”وی خلیفہ علی جامع است و علی جامع خلیفہ عبدالقادر جیلانی است۔
 ”یعنی در تحفیہ و تفصیل شیخ مبالغہ دارند۔ شیخ عزالدین بن عبدالسلام گفتی شیخ
 زندقہ است۔ گویم علامہ شوکانی اور تامل بود و بجہر کلام او۔ اما بعد از چہل سال
 ازاں رجوع فرمود و گفت:
 ”سخنش احتمال تاویل دارد۔“

اعظم اسباب طعن در وی کتاب ”مصوص“ است۔ جامی گوید وہما نافتا طعن تقلید
 و تعصب است یا عدم اطلاع بر مصطلحات وی یا غرض معانی۔
 شیخ صدر الدین قونوی۔ فرزند و مرید شیخ محی الدین ابن عربی است۔ قطب
 شیرازی ازاں حدیث سند کرد۔ وی جامع بود میان علوم عقل و نقل۔ ابن تیمیہ گفتہ
 میان وی و نصیر الشرح طوسی رافضی اسولہ و اجوبہ واقع شد۔
 در سلوک شان عظیم داشت حکایات کرامات و روایات برکات او بیش از
 حصر است۔

مولانا نظر اللہ شیرازی

یک بار ایشان نقل کرد کہ امام ابو حنیفہ پیش مالک چیزے خواندہ اند و استماع
 حدیث نمودہ شیخ عبدالحق دہلوی گوید چوں این حکایت پیش فقیر غریب نمود۔ روزے
 دیگر کہ بلا زمت مولانا رفتہ شد گفت: از شما بوسے تعصب مے آید، در واقع اگر
 امام ابو حنیفہ از مالک استماع حدیث کردہ باشد یہ نقصان دارد یا این تعصب چیزے
 نیست و اعتمادا میں است کہ ہر کمال ولایت و قرب الہی کہ مانرید و بنیدہ حاصل
 است ابو حنیفہ و شافعی نیز مسیر علاوہ فقہ و اجتہاد۔

میاں خدا بخش دکنی

شیخ عبدالحق دہلوی روزے قوال ملتانى را ہمراہ گرفتہ بلازمت اورفت.....
ایشان خاموش نشستہ بودند۔ شیخ گفت کہ این سرود عجیب چیزے است سوتر
در باندہ ، سر بالا کرد و بظمت تمام گفت :
”بل بدعت است کہ بعد از پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم پیدا شدہ“

شیخ حسن عجمی

در انسان العین گفتہ :

”عرض آنست کہ باوجود این ہمہ علم التزام مذہب معین در جمع امور لازم نے
وانست و تلیق ہائے داشت بے ملاحظہ آنکہ حقیقتی متعذّر نزدیک فریقین تحقیق
شدہ دیانۃتہی“

گویم :

پیش ازین صد سیزدہم اکثر اہل علم از عرب و عجم ہم بریں شیوہ مرفیہ گذشتہ
و بودہ اند و این چنین تقید بتقلید کہ امروز نایاں شدہ ایشان دیدہ و شنیدہ نشدہ
الاسن لا یعتقد بہ۔

سید احمد بریلوی (المتولد سنۃ ۱۲۳۶ھ المتوفی سنۃ ۱۲۸۶ھ)

اس جماعت سے جو فوائد و ثرات اہل ہند کو حاصل ہوئے ہیں دیگر مشائخ سے اس کا عشر
عشر بھی حاصل نہیں ہو سکا مگر چونکہ باطل کو حق سے ہمیشہ عداوت رہی ہے۔ گور پرستوں اور
پرپرستوں نے جہاد کو دیکھ کر ان کے طریق کو محمد بن عبد الوہاب نجدی کے دامن سے وابستہ
کر دیا حالانکہ ظاہر و باطن کے اعتبار سے ان کا نجدی تحریک کی اصلاح سے کوئی تعلق نہ تھا۔
علامہ عبد اللہ خاں علوی نقیہ و درمذہب سید محمد ظہیر کو حجتہ و انشا اللہ رب العزت

اسماعیل شہید موسیٰ خاں دہلوی نیز مدح او کرد (ایضاً نزہۃ الخواطر ج ۱، رقم ۱۵۰)

مرزا منظر جان جاناں (سنہ ۱۱۹۵ عاش حمیدہ اومات شہیدہ)

”پدرش مرزا جان بود عالمگیر پسر اورا این نام مقدر کرد و شاہ محمد نعیم اللہ در معمولاتش کتابے نوشتہ و شاہ غلام علی در حالات و مقاماتش محبوبہ فرام آوردہ و قاضی ثناء اللہ پانی پتی تفسیر خود را کہ مشتمل بر بسیاری از اموال دوست - منظر نام کردہ - اگر در ظاہر علوی نسب خفی مذہب بود اما در اتباع سنت قدم راسخ داشت و تقلید و بدعات صوفیہ را کان لم یکن مے پنداشت - حضرت الامیر القنوجی در بارہ معمولات منظرہی و مقامات منظرہی گفتہ - ”اگر یکی را شیخی میسر نیاید کہ از وسع استفادہ این فوائد و علوم نماید مطالعہ ہجوں کتب و سواد برگزین آں خضر راہ ست“

شیخ محمد فائز زائر الہ آبادی (المتوفی سنہ ۱۱۹۴ھ)

”وی معاصر میرزا منظر جان جان بود و یکدیگر را باہم رابطہ محبت قوی شاہ غلام علی دہلوی در حالات منظرہیہ اورا از کبار علمائے حدیث شمرودہ و سید غلام علی آزاد راہی در کتب علم حدیث از شیخ محمد حیات سندھی مدنی شریک بود.....“

شیخ جلال الدین تبریزی

شیخ الاسلام بہاء الدین زکریا ملتانی بڑی شاہانہ زندگی بسر کرتے - موصوف نے ان کو خط لکھا - جس میں ایک جملہ یہ تھا :

”من احب افخاذ النساء لم یفلح ابدا“

مولانا احمد تھانیسری (سنہ ۱۱۸۳-۱۱۸۳ھ)

فاضل بے نظیر ہودیاں دی و شیخ الاسلام تموری کہ نبیرہ صاحب ہدایہ

ہو بہت تقدم و تاخر گفتگو شد امیر تمیور گفت ایشان نبیره صاحب ہدایہ اند۔ مولانا گفت : صاحب ہدایہ کہ پدر کلاں ایشان بود در چند محل از ہدایہ خطا کردہ است ایشان اگر کجا خطا کردہ باشند چہ باک شیخ الاسلام گفت آن محلہا خطا کد امہا است بہ ثبوت باید رسانید مولانا اشارہ شاگردان خود کرد کہ ایشان تقریر مے کنند۔ امیر تمیور ملاحظہ ناموس کردہ صحبت مجلس دیگر اذاحت۔

شیخ: سخیار غلام

وی را شہوت جماع بجال بود..... گویم نسائی صاحب سنن نیز شہوت داشت و مولى بود بکثرت جماع۔

شیخ عبدالحق دہلویؒ دستہ ۵۲

فقہ حنفی..... ۱۱۱ بحدث مشہور است و ترجمہ او بر مشکوٰۃ و جزاں از مؤلفات قائمہ منتعہ..... دستگا ہش و رفقہ بیشتر از مہارت در علوم سنت سنہ است لهذا جانب داری اہل رائے جانب او گرفتہ معہذا جا بہ حمایت سنت صحیحہ نیز نمود طالب را باید کہ در تصانیف وے "خذ ما صفا و دع ما کد" پیش نظر دارد و زلات تقلید او را بر محامل نیک فرد آورد و از سور ظن و در حق چینی بزرگو اراں خود را دور گرداند کہ ابن الحسنؒ یندھبن السیئات

محرر سطور را ہر چہ از فوائد ظاہر و باطن گماں کنند۔ اکثر اں علوم و معارف و ہدایت حال بطیفیل مطالعہ تالیفات شیخ و تصنیفات حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی و اولاد شاں حاصل گشتہ و در نہایت کار کشود خاطر و نتج با سب از مؤلفات علامہ شوکانی خصوصاً و از تصنیفات سید محمد بن اسماعیل امیر و حافظ ابن النور یانی و دیگر محدثین مثل حافظ ابن حجر عسقلانی و امام ابن القیم و شیخ الاسلام

ولادت حضرت النواب ^{۱۲۴۸ھ}

معزکہ بالاکوٹ ^{۱۲۴۹ھ}

وفات شاہ عبدالعزیز ^{۱۲۳۹ھ}

وفات شاہ ولی اللہ ^{۱۷۴۲ھ}

وفات محمد بن ابراہیم ^{۸۴۰ھ}

المعروف بہ ابن الوزير

ابن عربی کی فتوحات مکہ کو شیخ عبدالوہاب شعرانی نے مختصر کیا بنام:

”لواقح الانوار القدسیہ المنتقاۃ من الفتوحات المکیۃ“

بعد اُس مختصر کا مختصر کہے ”الکبریٰ الاحمد من علوم الشیخ الکبیر“ تالیف

کی۔ ابن عربی کی شخصیت اور ان کی تالیفات پر بہت سے علماء نے کتابیں کی ہیں مثلاً تنبیہ الغبی

علی تنزیہ ابن عربی“ از علامہ سیوطی جو کہ ابن عربی کی حیات میں ہے۔ شیخ ابراہیم حلبی نے اس

کے رد میں رسالہ لکھا ہے۔ تفسیر الغبی فی تکفیر ابن عربی“ صاحب قاموس نے الاستباط

بمعالجۃ ابن النیاط“ کے نام سے ایک رسالہ لکھا۔ احباب فیہ علی سوال عن ابن عربی وعن

مطالعۃ کتبہ الصلاح صفوی کی تاریخ میں ان کا مفصل ذکر ہے۔

جَادِ حَقِّ

یہ شیخ الاسلام امام ابن تیمیہ کی عظیم الشان تصنیف حواطِ مستقیم کا دواں،

دواں اردو ترجمہ معروف مترجم مولانا عبدالرزاق طبع آبادی کے قلم سے۔ یہ کتاب مدت سے

نایاب تھی۔ اب حنین پیر ہیں اور عمدہ طباعت کے ساتھ دوبارہ پیش کی جا رہی ہے۔

صفحات ۲۵۰ قیمت ۳/۲۵ روپے

ادارۃ ترجمانِ اسلامیات، راسلہ لاہور